

**Партійний "націоналіст".
Парадокси Петра Шелеста**

КУПИТИ

У політичній історії України ХХ століття Петру Шелесту належить особливе місце. Проїшовши нелегкий життєвий шлях, він у 1963 році став першим секретарем ЦК Компартії України. Підтримував М. Хрущова і його політичну лінію, однак опинився серед тих, хто привів до влади Л. Брежнєва. Виступав проти «празької весни» 1968 року і в той же час блокував тотальне придушення інакомислення в Україні. Визнавав сталінський авторитет і водночас вимагав, щоб московське керівництво дотримувалось офіційно декларованих принципів у відносинах центру і тодішніх союзних республік. Був проти демонтажу СРСР і разом з тим сприяв зміцненню українських національних традицій, шанобливого ставлення до минулого України. У чому ж секрет такої двоїстості Петра Шелеста? Хто і як створив йому імідж «надмірного» українського патріота і навіть «націоналіста»? Як склалася його доля після того, як його відправили на «підвищення» до Москви, а потім піддали політико-ідеологічному остракізмові? На ці та інші питання прагне знайти відповіді автор цієї книжки, написаної з використанням унікальних і недоступних раніше архівних джерел.

Юрій Шаповал

Партійний «націоналіст»
ПАРАДОКСИ **ПЕТРА**
ШЕЛЕСТА

ЛІДЕРИ
НАШОГО
ЧАСУ

Юрій Шаповал

Партійний «націоналіст»

**ПАРАДОКСИ
ПЕТРА ШЕЛЕСТА**

Львів
Видавництво Анетти Антоненко
Київ
Ніка-Центр
2020

Шаповал Ю.

Ш24 Партійний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста / Юрій Шаповал. – Львів : Видавництво Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2020. – 216 с.

ISBN 978-617-7654-44-4 (Видавництво Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-744-2 (Ніка-Центр)

У політичній історії України ХХ століття Петру Шелесту належить особливе місце. Пройшовши нелегкий життєвий шлях, він у 1963 році став першим секретарем ЦК Компартії України. Підтримував М. Хрущова і його політичну лінію, однак опинився серед тих, хто привів до влади Л. Брежнєва.

Виступав проти «празької весни» 1968 року і в той же час блокував тотальне придушення інакомислення в Україні. Визнавав сталінський авторитет і водночас вимагав, щоб московське керівництво дотримувалось офіційно декларованих принципів у відносинах центру і тодішніх союзних республік. Був проти демонтажу СРСР і разом з тим сприяв зміцненню українських національних традицій, шанобливого ставлення до минулого України.

У чому ж секрет такої двоїстості Петра Шелеста? Хто і як створив йому імідж «надмірного» українського патріота і навіть «націоналіста»? Як склалася його доля після того, як його відправили на «підвищення» до Москви, а потім піддали політико-ідеологічному ostrakіzмові?

На ці та інші питання прагне знайти відповіді автор цієї книжки, написаної з використанням унікальних і недоступних раніше архівних джерел.

УДК 929Шелест П.Ю.

У книзі використано фото з архіву автора
й архіву родини Петра Шелеста

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Від директора заводу до «директора України»	13
Розділ 2. На політичному Олімпі	57
Розділ 3. Слова, справи і «справа Шелеста»	105
«Історія ще скаже своє слово» (Замість післямови)	165
Література.....	196
Іменний покажчик	211
Про автора.....	215

Вступ

У 2011 році іменем Петра Юхимовича Шелеста назвали вулицю в Деснянському районі Києва.

У квітні 2015 року Верховна Рада України прийняла чотири закони з декомунізації: «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Ці закони зміцнили правову базу, що мала посприяти утвердженню національно-державницького історичного наративу і поширенню в колективних уявленнях українських громадян такого бачення минулого, у центрі якого була б цінність української незалежності.

У 2017 році вулицю Шелеста перейменували на честь українського лікаря, громадського діяча, політичного в'язня радянських часів Миколи Григоровича Плахотнюка*.

---

* Плахотнюк Микола Григорович (1936–2015) – лікар, випускник Київського медичного училища, сільський фельдшер. У 1960 році вступив до Київського медінституту на лікувальний факультет. Був комсоргом групи і відповідальним за сектор культури в факультетському профбюро. У 1963 році написав листа до Міністерства вищої освіти УРСР, у якому запропонував, щоб викладання велося українською мовою, бо в інституті навчаються переважно українці або ті, хто вивчав українську в школі. У грудні 1963 року брав участь у похороні Василя Симоненка, організував вечір його пам'яті, виступав на захист заарештованого студента медінституту Я. Геврича, у 1967 році брав участь у маніфестації біля будинку ЦК Компартії України, у 1969 році виступав на захист поета І. Сокульського. Звільнений з роботи у медінституті, у січні 1972 року заарештований, направлений до спецпсихлікарні. Вийшов із лікарні у 1981 році і того самого року був заарештований, звільнений умовно-достроково у 1984 році. Працював лікарем у Лисичанську та Києві. З 1991 року – член Українського комітету «Гельсінки-90», член Проводу Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих.

Абсолютно не підлягає сумніву те, що Микола Григорович своїм відважним і страдницьким життям заслуговує на увічнення. Питання полягає в іншому: що робити з Петром Юхимовичем? Він із когорти тих, хто також любив Україну, але вочевидь не вписується в рамки однолінійно потрактованої декомунізації. Навряд чи варто забувати, що за доби становлення та існування УРСР далеко не всі були петлюрівцями, членами Організації Українських Націоналістів, бійцями Української Повстанської армії чи дисидентами. Через ті чи інші обставини люди могли перебувати в лавах Комуністичної партії, але від того вони не були меншими патріотами України.

Петро Шелест є виразним прикладом саме таких діячів. Директор підприємств, згодом перший секретар ЦК Компартії України, потім вимушений «пенсіонер» у розквіті сил, зобов'язаний мешкати у Москві та затаврований як «націоналіст», він був приречений на забуття в 1970–1980-х роках. Як можна здогадатися, виникло це забуття не само по собі, не автоматично, а за помахом «чарівної політичної палички», що її тримали у своїх руках тодішні партійні керівники та ідеологи.

Пам'ять про Шелеста почала повертатись у суспільний дискурс під час «перебудови» з кінця 1980-х років. Специфіка полягала в тому, що самі комуністи (допоки Компартия України остаточно не була заборонена) не дуже прагнули згадувати про нього. Їм ближче до серця був (і залишається) майстерний політичний міметист, конкурент і наступник Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України Володимир Васильович Щербицький*.

Саме його 85-ліття відзначили в лютому 2003 року в Україні на державному рівні. А про 95-ліття Шелеста того ж року якось «забули». За п'ять років, на початку 2008-го, авторів цих рядків

---

* Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) – партійний і державний діяч, у 1957–1961 роках – секретар ЦК Компартії України, у 1961–1963 і 1965–1972 роках – Голова Ради Міністрів УРСР. Був близьким приятелем Леоніда Брежнєва і жорстким конкурентом Петра Шелеста у боротьбі за посаду першого секретаря ЦК Компартії України. Сприяв поваленню Шелеста, отримав цю посаду у травні 1972 року, перебував на ній понад сімнадцять років. Не сприйняв політику перебудови, започатковану генсеком ЦК КПРС з 1985 року Михайлом Горбачовим. Фактично до осені 1989 року, тобто до виходу Щербицького на пенсію, Україна вважалася «заповідником комунізму».

разом з академіком НАН України Юрієм Левенцем довелося переконувати тодішнє керівництво створеного третім Президентом України Віктором Ющенком Українського інституту національної пам'яті (УІНП) у тому, що варто внести пропозицію і відзначити 100-річчя Петра Шелеста. Нічим наші ініціативи не закінчилися. Знов, як і після своєї опали 1972 року, не «вписувався» Петро Юхимович у нові комеморативні цінності. Тоді ми самі вирішили провести круглий стіл у стінах нашого Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. Так і зробили.

Із Москви приїхав молодший син Шелеста Віталій Петрович. Прийшло чимало відомих людей, серед яких був і другий Президент України Леонід Кучма, а ось запрошеного першого Президента Леоніда Кравчука, про якого Шелест так тепло відгукувався, не було. Натомість чомусь з'явилося керівництво згаданого Українського інституту національної пам'яті, яке перед тим начебто без ентузіазму сприйняло ідею круглого столу.

Принаймні тричі в Україні відбувалася значна корекція курсу державної політики пам'яті: у 2005–2006-му, потім у 2010-му і 2014–2015 роках. Ці зміни відбувалися в результаті президентських виборів як реалізація політичної програми нового президента.

Тепер маємо новий, «декомунізаційний» тур забуття Петра Шелеста. Звідси й топонімічна амнезія щодо цього діяча. Чимось цей тур дуже схожий на той, який свого часу організували радянські лідери.

Тут, мабуть, варто коротко торкнутися власне проблеми лідерства. Політологи-теоретики стверджують, що політичне лідерство відрізняється від політичного керівництва. Останнє передбачає достатньо жорстку й формалізовану систему відносин панування-підпорядкування. Тоді як політичне лідерство є владою, здійснюваною одним або декількома індивідами, з метою стимулювати членів нації до дій.

Якщо екстраполювати згадані й інші дефініції на Петра Шелеста, то вони чудово йому пасують. Тим паче що діяти йому довелося в епоху, коли харизма (або її відсутність) у лідерів і просто керівників підкріплювалася значними номенклатурними «аргументами» (наприклад, членством у вищих керівних структурах, депутатством у тодішньому розумінні цього слова тощо).

А взагалі, якщо навіть зробити своєрідний «коктейль» із модних визначень понять «лідер» і «керівник», Петро Шелест у нього чудово «впишеться». Його особа включала чимало різновекторних характеристик. Це дає підставу говорити й про певні парадокси Шелеста. А це робить його ще цікавішим для будь-якого дослідника.

Родом Петро Шелест не з «національно свідомої» Західної України, але його підозрювали і врешті-решт звинуватили саме в «націоналізмі». Досить довго він «директорував», був серед керівництва або очолював важливі для радянської системи промислові підприємства і не прагнув робити політичну кар'єру. Проте в 45 років Петро Шелест почав працювати другим секретарем, а в сорок дев'ять його обрали першим секретарем Київського обласного комітету партії. Незабаром він очолив Компартію України, і дехто називав його «директором України».

...Наприкінці 1971 року співробітники тодішнього всесильного Комітету державної безпеки (КДБ) сповістили Шелеста про підготовлений на нього як на «ставленника Москви» замах. Чекісти «вирахували» терористів. Ними виявилися двоє студентів. Згадуючи цей епізод, Шелест записав: «Молоді люди висловлюють невдоволення з відсутності демократичних свобод друку і всіх засобів масової інформації. «Ідеологія, – кажуть вони, – грубо нав'язує все, і терпіти таке далі неможливо. Забагато хизування “успіхами” зовнішньої і внутрішньої політики, а про свій власний народ замало справжньої турботи. Державні народні кошти витрачаються безконтрольно куди завгодно, під прикриттям “інтернаціональної допомоги”. Неприємно все це вислуховувати, тим більше, що справді окремі наші питання потребують докорінного перегляду. І я справді втілюю лінію Москви»¹.

«Втілюю лінію Москви» – це слова самого Петра Шелеста, записані для себе самого. Проте серед істориків, політологів, публіцистів утвердилася думка, що він боровся за більші права України, підтримував обмежену «українізацію» і взагалі наважився вимагати більшої пошани до республіки, в якій «директорствував», демонстрував московським вождям власну гідність і підкреслював необхідність шанобливого ставлення до минулого і сьогодення України.

Ще один гідний обговорення пікантний штрих. Петро Шелест віддавав належне Йосифу Сталіну як керівникові, підтримав ідею споруди сталінського погруддя на могилі диктатора в Москві, на Красній площі, неподалік від ленінського Мавзолею, біля Кремлівської стіни у 1969 році. Це обговорювалося на найвищому рівні тодішнього партійного керівництва. Разом із тим Шелест розумів, якими методами та якою ціною Сталін і його оточення досягали успіхів. У Шелестових спогадах був такий запис: «У той час – 1932–1934 роки – в Україні був страшний голод. На селі вимирали від голоду сім'ями, навіть цілими селами. У багатьох місцях було навіть людожерство – це справжня трагедія. Та все ж колись стане відомо, скільки від голодної смерті в ті роки загинуло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але про це сором'язливо замовчується. Все списується на успіхи і труднощі “зростання”»².

Нарешті, одні «знавці» особливий акцент роблять на тому, що саме за Петра Шелеста були проведені арешти українських дисидентів, що це він «любів» введення радянських військ до Чехословаччини у 1968 році. Водночас інші «шелестознавці» наполегливо нагадують, що це саме Шелест, а не хтось інший усе-таки врятував відомих українських діячів од репресій, дав указівку звільнити сина головнокомандувача УПА Романа Шухевича Юрія, який був ув'язнений у повному сенсі «за батька». Це Шелест реально опікувався розвитком української культури, стимулював на державному рівні проекти, що сприяли формуванню національної пам'яті...

Створюється достатньо парадоксальний образ Шелеста-політика. Звісно, потрібно бачити різні сторони, різні грані акторів на політичній авансцені. Але, мабуть, треба також визначати й домінуючі тієї «гри», яка для мільйонів людей має абсолютно реальне значення. Спробуємо зробити це на прикладі Петра Шелеста, який є однією зі знакових постатей у політичній історії України ХХ століття.

Та перед тим коротко нагадаю дещо вже написане про нього. Потрібно констатувати, що в принципі не бракує документальних даних та інших свідчень щодо Петра Шелеста. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна чітко простежити навіть за енциклопедичними і довідковими виданнями³.

Перші спроби оцінити діяльність Петра Шелеста були здійснені переважно в зарубіжних публікаціях⁴. І донині, як, зокрема, засвідчує видана 2019 року книжка італійського історика Сімоне Аттіліо Беллецца «Берег сподівань: культурне дослідження шістдесятників», не згасає інтерес зарубіжних науковців до особи й діяльності Петра Шелеста⁵.

В епоху горбачовської перебудови, а надто після проголошення незалежності України узагальнювальні оцінки знаходимо в роботах українських істориків⁶. Нову хвилю публікацій, присвячених Петру Шелесту, в 2008 році стимулювало його 100-річчя⁷.

У виданнях мемуарного характеру, що з'явилися у попередні роки, діяльність Шелеста трактується по-різному⁸. До речі, не варто забувати видання, підписані ім'ям самого Петра Шелеста. Вони дозволяють зрозуміти спосіб його мислення та поведінки як політичного діяча⁹.

У 1995-му, 2003-му й у 2011 році побачили світ три видання щоденникових записів і спогадів самого Петра Шелеста¹⁰. Московське видання було надруковане ще за його життя російською мовою. Два наступних (їхнім науковим редактором і упорядником мені довелося бути) – з'явилися в Києві українською. Вони, крім щоденника і мемуарів, містять документи, які свого часу підписував Шелест як перший секретар ЦК Компартії України або які готувалися при ньому, а також ті документи, за допомогою яких його «викривали» після його вимушеного від'їзду до Москви. Це переважно документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві (колишній Партиїний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України).

Публікація цих джерел дозволила відтінити або уточнити дещо з того, про що писав сам Петро Шелест. Крім того, до двох українських видань я включив спогади про Шелеста, деякі публікації про нього, а також його інтерв'ю кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Ще з 1930 року він робив щоденні записи про пережите, а з 1974-го почав працювати над мемуарами. Доля цього рукопису була не такою драматичною, як, скажімо, доля мемуарів Микити Хрущова. Проте наприкінці 1970-х років, за словами молодшого сина, Віталія Петровича Шелеста, рукопис ретельно ховали, а один

із примірників навіть закопали в землю, побоюючись, що КДБ може його вилучити. На щастя, все закінчилося вдало, рукопис ніхто не шукав. Пізніше, із початком горбачовської перебудови, можна було вже реально говорити про його видання.

«Я дивився і дивлюся на своє життя відкрито... – писав Петро Шелест. – Не все схвалюю, не з усім погоджуюся сьогодні... Є, звичайно, те, про що жалкую... Є, як відомо, і суд історії. А він для людини, що займалася безпосередньо політикою, до того ж великою, має виняткове значення... Справжній суд історії ще попереду. І надія, і бажання моє – нехай на суді історії... будуть і мої свідчення»¹¹. Так і сталося.

Отже, є всі підстави констатувати, що наявна історіографія та архівно-джерельна база дозволяють скласти повноцінну наукову біографію Петра Шелеста, хоча на сьогодні такого роду спроб іще не було. Поза сумнівом, вони будуть, проте автор цієї книжки ставить перед собою скромніше завдання: лише окреслити життєвий шлях і спробувати оцінити політичну долю Петра Шелеста.

Завершуючи цю вступну частину, я хотів би щиро подякувати всім, хто допомагав мені в роботі над книжкою. Особлива подяка Борису і Віталію Шелестам, синам Петра Юхимовича, а також його внукові Петру Борисовичу. Вони консультували мене, відповідали на мої вдалі і невдалі запитання, допомагали у пошуках матеріалів. Окреме спасибі директорці Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві Ользі Бажан і директору Галузевого державного архіву Служби безпеки України Андрієві Когуту за допомогу й сприяння в моїй роботі. Я щиро вдячний видавцям за їхній інтерес до політичної історії України і до тих, хто її, власне, персоніфікував своїм життям і діяльністю. У ХХ столітті серед них був і Петро Шелест.

Розділ 1

ВІД ДИРЕКТОРА ЗАВОДУ ДО «ДИРЕКТОРА УКРАЇНИ»

Петро Шелест народився 1 (14 за новим стилем) лютого 1908 року в селі Андріївка Зміївського повіту Харківської губернії (нині це селище міського типу Балакліївського району Харківської області). Засноване ще 1663 року, село було чималим: понад 5 тисяч дворів. У селі була гімназія, три початкові школи, дві великі церкви. Цікаво, що сам Шелест у своїх спогадах залишив чи не найяскравіший опис передреволюційного життя в Андріївці. На головній, Дворянській, вулиці були найкращі будинки. Тут мешкала сільська «аристократія» – крамарі, власники перукарень, шинків, закусочних. У центрі села містився величезний базар із великими мурованими крамницями, лабазами й підвалами. На Верхній вулиці знаходились паровий млин, лікарня і в'язниця. У кінці села розташовувалася велика площа, на якій періодично влаштовували велелюдні ярмарки. За своїм соціальним складом село було досить строкатим: селяни, робітники, службовці, які працювали в Харкові. У селі були вчителі, лікарі, землеміри, телеграфісти, працівники залізниці, пошти, в'язниці, військові (в Балаклії, Савинцях, Чугуєві, Малинівці дислокувалися військові підрозділи). Були також торговці й крамарі, кустарі, майстрові, ковалі, шевці, пічники, столяри, кравці, був навіть відомий фотограф з невеликим павільйоном і виставкою найкращих світлин¹².

Батько, Юхим Дмитрович, після смерті першої дружини, від якої залишилося двоє дітей – Яків і Агафія, – одружився вдруге на вдові Марії Павлюк. Вона була на 35 років молодша й у неї теж був син, Семен. А незабаром з'явилося ще четверо дітей: Марія, Петро, Дмитро та Юлія. Ось така велика родина. «Коли я народився, – згадував Петро Юхимович, – батькові моєму було

**Надгробна плита на могилі батьків Петра Шелеста.
Село Андріївка Харківської області**

вже за 60 років. Усе життя я його пам'ятаю лише старим, але старим красивим, струнким, підтягнутим, міцним. У батька була сива пишна борода, вуса і густе волосся, зачесане на потилицю. Скільки я пам'ятаю, він завжди і незмінно курив люльку й ніколи з нею не розлучався. Батько був суворий, завжди відлюдний, зосереджений, небалакучий, не любив жартувати. Якщо у нього й були друзі, то лише давні, перевірені товариші зі спільної тривалої служби в армії»¹³.

Юхим Дмитрович служив у царській армії 20 років, а пішов туди... замість свого старшого брата Захара. Останній був одружений, мав двох дітей. Ось родичі й умовили молодшого Юхима піти послужити замість старшого брата. З початком Російсько-турецької війни у 1877 році Юхим Дмитрович опинився в Болгарії, а вже по війні прослужив там ще 16 років, навчав, як він казав, «болгарських ополченців», оскільки в країні за сприяння Росії створювалась армія.

Батько Петра був кавалером Георгіївських хрестів усіх чотирьох ступенів. Саме це, мабуть, урятувало його від притягнення до відповідальності після страйку на цукровому заводі, де він працював, коли почалися політичні пертурбації 1905 року.

Шелест згадував також, що його батько був людиною грамотною, багато читав, звідкись діставав книжки, писав добре. Так що до нього зверталися, якщо треба було підготувати яке-небудь «прошеніє», а також зробити підрахунки й розрахунки. Дітей він також привчав до грамоти. У 3–4 роки, як згадував Петро Юхимович, вони з братом Дмитром вивчили букви, цифри, а потім навчилися читати, писати та рахувати. Батько купував їм яскраво оформлені букварі, книжки з казками.

1913 року Петро пішов до земської школи, в якій провчився чотири роки. Школа була за дві версти від хати і справила на Петра добре враження: «Це був гарний одноповерховий цегляний будинок, покритий оцинкованим залізом... Колектив учителів був дуже хороший, серед них декілька молодих дівчат-учительок. Особливо дві з них, сестри Наталя і Юлія, вирізнялися своєю красою, душевно ставились до нас, малюків, сільських хлоп'ят. Ми їх просто любили як старших сестер»¹⁴.

Тим часом ситуація в країні почала кардинально змінюватися. Вибухнула Перша світова війна, був повалений царат у Росії. «...Життя, – згадував Шелест, – ставало дедалі важчим і неспокійним. Царя немає, попа теж немає... Почався розбій, з'являлись банди, відомо, що трудяща людина не може жити без порядку, визначеності, закону... Тривала політична, ідеологічна, класова боротьба, але її мало хто розумів з простих людей. Проходили збори, сходки, мітинги: ораторів не бракувало, і кожен з них вихваляв свої ідеї, закликав голосувати за його програму. Однак всі ці програми, ідеї та промови залишались малозрозумілими»¹⁵.

Щоб якось прогодувати велику родину, Юхим Дмитрович обміняв свій добрий будинок на будиночок дуже непоказний, але при цьому взяв на додачу 12 пудів зерна-сурогату. Велика родина виживала досить нелегко в умовах розрухи, голоду, політичної нестабільності, що приносила страждання простим людям. Узимку навіть у люті морози доводилось і Петру з матір'ю ходити зі свого села за 30–40 верст на хутори, щоб принести трохи борошна, макухи або якої-небудь їжі. Під час одного з таких походів їх наздогнав у дорозі буран і вони буквально дивом вижили. Згадував Шелест і про те, як йому доводилося їздити на станцію Яма за сіллю: «Пуд солі на двох вузлах через плече, верхи на буфері

між вагонами – переважно такими були наші поїздки, а скільки загинуло людей під колесами залізничних вагонів! Але сіль була великою цінністю, на неї можна було виміняти хліб, зерно. Тому голод гнав людей з домівок у пошуках хліба, порятунку від голодної смерті»¹⁶.

Зиму 1919 року родина пережила, усі залишилися цілі, проте ранньою весною Петро разом із старшою сестрою Марією пішов на заробітки за 95 верст від рідного села. Працювали вони в одному з перших радгоспів, організованих на Полтавщині. Обов'язком хлопчика було пасти свиней і корів. Потім він став погоничем волів, пізніше працював водовозом і отримав прізвисько «Петроводовоз». Він дуже сильно, емоційно переживав розлуку з домівкою, з близькими людьми, потайки навіть плакав. Але все закінчилося успішно. Вони з Марією заробили грошей і після свята Покрови повернулися додому. «Поверталися, – згадував Петро Шелест, – додому гуртом під охороною чоловіків і молодих хлопців, адже всі були з грішми, а в той час було багато банд і грабіжників. Наш заробіток допоміг сім'ї. Але запасів виявилось мало, знову недоїдання, а потім і голод»¹⁷.

У лютому 1920 року, у 12 років, Петро став наймитом у заможного селянина на хуторі за 20 верст від його рідного села. Новий господар поставив умову: служити не менше року й робити по господарству все нарівні з його робітниками. За це він давав родині Шелеста чотири пуди пшениці, а після закінчення терміну роботи обіцяв одягнути Петра «з ніг до голови». Крім того, було обумовлено, що у разі добросовісної роботи при остаточному розрахунку хлопчик отримає ще пуд пшениці та пуд проса.

У напружену пору сільськогосподарських робіт новий господар Шелеста наймав ще 10–15 робітників, чоловіків і жінок. Працювали вони від ранньої зорі до пізнього вечора, ночуючи часто прямо в полі. «Я, – згадував Петро Шелест, – не голодував, проте часто ходив впроголодь, особливо коли йшов вночі з кіньми. Господиня була скупкою, вона давала мені лише скибку черствого хліба, цибулину і трохи солі. Іноді мати господаря крадькома від невістки давала шматочок сала. Щоб помститися господині за її скупість і, звичайно, від голоду, я інколи крадькома пробирався до комори, де стояли глечики зі свіжим молоком, брав тоненьку очеретину і випивав молоко, не зачепивши молочної плівки»¹⁸.

І хоча у Шелеста виник конфлікт із господарем і той вдарив його батою з металевим наконечником, на все життя залишивши на тілі наймитське тавро у вигляді букви «з», усі пункти угоди через рік були дотримані. Петро приїхав додому в новому красивому одязі, не захотівши продовжити «контракт» на ще один рік, хоча йому це пропонували.

А 1921 року Шелест став «поштарем-кільцевиком». Йому видали казенний однострій, спеціальну сумку для пошти, черевики, фірмовий картуз із якоюсь емблемою. Відстань, що її він мав обслуговувати, становила 45 верст, сюди входило 15 сіл і хуторів (включно з тим хутором, де він раніше наймитував). «За тиждень, – згадував Шелест, – треба було зробити три ходки, таким чином, я проходив близько 15 верст. Мене майже всюди приймали добре, навіть інколи підгодовували і давали прихисток... Доставляв я газети, в основному «Сільську бідноту», різні журнали, бандеролі, листи і грошові перекази... Мої однолітки заздрили мені і вважали мене дорослішим і «самостійним», оскільки я був на службі у держави»¹⁹.

Проте сам Петро Шелест уважав, що це справа не його, що йому потрібна інша робота. У 1922 році, приписавши собі в документах майже два роки, він прийшов на залізницю. Спершу працював вантажником, потім – ремонтним робітником. «Мені, – напише пізніше Шелест, – на ремонті колій доводилось робити все: замінювати шпали, підремонтувувати їх, заправляти брівку колії і розрівнювати щербінь між шпалами, змінювати накладки і підкладки на рейках і шпалах. Навчився я теж майстерно забивати костилі за три-чотири удари, перевіряти шаблоном розшивку рейок, робити рихтування колії і розгін рейок, залишивши потрібний отвір на їхніх стиках... Але найбільше мені подобалась робота костильщика. Костильщик – це вже була кваліфікація, та ще й оплачувалась вище, ніж праця рядового робітника»²⁰.

Навесні 1923 року «колійну артиль», в якій працював Петро Шелест, перевели на станцію Жихор, а потім на великий залізничний вузол Харків–Основа для проведення ремонтно-відновних робіт. Працювати стало важче, значно збільшилися обсяги. Умови життя були жахливими: артиль розмістили в казармі з нарами й соломою. Ні світла, ні води, ні туалету. Їжу робітники готували собі самі на вогнищах.

Саме тоді Шелест захворів на малярію, яку на той час називали лихоманкою. Петра дійсно лихоманило, його кидало то в гарячку, то в холод, трусило до нестями, він схуднув і заслаб. Про хворобу дізналися батьки й просили повернутися додому, але Петро тримався, не хотів підвести родину. І тоді для «підкріплення» до нього приїхала мама. Вона привезла пшоно, картоплю, хліб і два шматки сала. Але головне – вона привезла Петру десь роздобуті ліки, хінін. «Я, – напише потім Шелест, – почав приймати його, нормально їсти, і молодий організм швидко здолав гарячку. А через деякий час мене було вже не впізнати: я підріс, роздався у плечах, і працювати стало веселіше та легше»²¹.

Приїхавши додому у відпустку, Петро познайомився з колишнім учителем гімназії, а нині директором семирічної школи Перцевим. Він умовляв Шелеста закінчити семирічку, і саме він розповів про комсомол. На семирічку Петро не погодився, оскільки був основним працівником у родині, а комсомолом зацікавився, хоча конкретного уявлення про нього не мав. Незабаром Шелест став працювати помічником слюсаря на Харківському паровозоремонтному заводі, потім слюсарем, помічником кочегара, пізніше кочегаром паровоза, стажувався на помічника машиніста паровоза. Загалом він збирався стати кадровим залізничником.

У жовтні 1923 року Шелест вступає до комсомолу, хоча він здогадувався про реакцію батьків: «Ні батькові, ні матері я не говорив про свій намір вступити до комсомолу. Батько доволі стримано ставився до різного роду чуток про комсомольців і їхні витівки. Його реакцію на мій вступ до комсомолу я міг хоча б приблизно уявити. Мати ж була лютим противником його, це прохоплювалося в її словах на кшталт, що комсомольці – це “бусурмани, безбожники, ледарі”»²².

Петру навіть довелося пережити особисту драму, оскільки його тодішня дівчина, його перше кохання Паша Шморгунова, співала в церковному хорі. Шелест умовляв її кинути хор і йти до комсомолу разом із ним, проте його переконування ні до чого не привели, а зустрічатися зі «служницею релігійного культу» йому тепер не дозволяв його новий статус.

Коли родина дізналася, що Петро став комсомольцем, вибухнув великий скандал. Мати сварилась і плакала, а батько зайняв

позицію більш зважену. За спогадами Шелеста, він говорив матері: «Перестань сваритись і голосити, треба розібратись. Ти ж нічого у цих справах не розумієш»²³. Коли Петро розповів батькові про те, чим він і його товариші займаються, «його найбільше захопило те, що ми читаємо книги. Він попросив мене показати йому книгу, за якою ми займаємося. Це була “Політграмота” Коваленка. Батько уважно переглянув комсомольську політграмоту. Не знаю, чи розібрав він що в ній, але схвально сказав: “Це добре, що ви читаете книги. Читання книг – це освіта”»²⁴.

Але не тільки читанням книжок, дискусіями, керівництвом гуртка з ліквідації неписьменності довелося займатися Петру Шелесту в комсомолі. Випало йому і зброю в руках потримати, оскільки він і декілька його колег вступили до ЧОП – Частини особливого призначення. Це були військово-партійні формування, що створювалися в 1919–1925 роках для допомоги більшовицьким органам у боротьбі проти тих, кого оголосили «контрреволюціонерами».

Із підозрою поставилися спочатку до Петра і його товариші у паровозній бригаді, коли дізналися, що він вступив до комсомолу. Вони думали: оскільки комсомолец, значить, регулярно повідомлятиме про побачене і почуте «куди слід». Проте незабаром підозри розвіялися, все владналося. До цього ж часу належить іще одна любовна колізія в житті Шелеста.

Його мама, як і раніше, працювала на поденних роботах: прала білизну, прибирала квартири, полола городи. І ось одного разу вона попросила Петра піти з нею до будинку вдови якогось комерсанта і торговця наколоти дров. У вдови, красивої владної жінки 45 років, було двоє дітей: син Михайло, що працював телеграфістом, і донька Юлія, дівчина 16 років, яка закінчила гімназію і збиралася вступати до Харківського університету. Шелест перерубав дрова, після чого його запросили завітати до оселі.

Пізніше він згадував: «Дім складався з шести-семи кімнат: дерев'яні підлоги, віденські стільці, килими, дзеркала, комоди, картини і навіть грамофон. Все це я бачив вперше в житті і навіть якось знітився від цих розкошів і краси... У цьому домі я вперше пив справжній чай, та ще з лимоном, про який я до цього не мав ані найменшого уявлення»²⁵.

Проте головне, звісно, було не в лимоні, а в привабливій, вихованій і освіченій Юлі. Природно, Петро в неї закохався. Юля давала йому книжки для читання, багато чого пояснювала, вони обговорювали прочитане. А невдовзі дівчина відповіла на його почуття взаємністю. «З Юлею, – згадував Петро Шелест, – наші “симпатії” переросли у щось більше, і ми вже повели з нею мову про одруження. Але це було тільки наше бажання... Першою заперечила моя мати, заявивши, що вона не хоче бути вічною служницею у молодій барині. Мати Юлії теж була проти, тому що я з простої родини і неосвічений робітник. Все це нас засмутило, бо не могли піти всупереч батьківській волі. Але ми продовжували зустрічатися...»²⁶. Не з'єдналися їхні долі, але Шелест на довгі роки зберіг пам'ять про теплоту тих стосунків. А Юля стала комсомолкою, закінчила інститут, працювала вчителькою, завучем і директором школи.

Тим часом Петра Шелеста у 1925 році вирвали із «залізничного» контексту і вписали в контекст цілком політичний. Він став секретарем комсомольського осередку в селі Петровському. Була це так звана звільнена (тобто оплачувана й основна) робота, хоча оформлений він був завідувачем хати-читальні. «Петровське, – згадував Петро Шелест, – було селом напівстеповим. Лісів поблизу не було. Єдиним великим зеленим масивом був церковний парк. Він схилами спускався до річки Балаклійки. Та ще були дерева на сільському цвинтарі. На садибах у селян було, звичайно, багато садків. Якось пізно вночі з групою комсомольців я повертався з хати-читальні до себе на квартиру. Ось тут, у цьому церковному парку, нас із засідки обстріляли, та ще з такої близької відстані, що мені в очі потрапив незгорілий порох, – довелося пролежати в лікарні майже два тижні»²⁷.

Працював Шелест дещо більше року, а потім почалося навчання. У 1926–1927 роках Петро вчився в Ізюмській радянсько-партійній школі* (радпартшколі) – був, як потім сам він написав у анкеті, «курсантом» цієї школи²⁸. Найбільших успіхів Шелест досяг у вивченні історії, політекономії, економічної географії і ботаніки.

---

* Радянсько-партійні школи (радпартшколи) створювались у 1920–1921 роках. Вони готували пропагандистів, завідувачів хат-читалень і організаторів кооперативного будівництва. Існували до 1936 року.

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ